УДК 811.161.2’373.611

Пономаренко С. С.,
канд. філол. наук, доцент, Чорноморський державний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

МОРФОНОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ В ДЕРИВАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено аналіз морфонологічних моделей у сучасній українській мові, проаналізовано поняття морфонологічної моделі в науковій літературі, визначено відмінність між поняттями «морфонологічна модель» і «словотвірний тип», доведено, що слова одного словотвірного типу можуть бути побудовані за різними моделями. Нами запропоновано розрізняти морфонологічні моделі формотвірного й деривaційного типу, а також подано класифікацію моделей деривaційного типу. Виявлено, що найпродуктивнішими морфонологічними моделями деривaційного типу є альтернаційні та акцентуаційні. Особливу увагу приділено акцентно-деривaційним моделям, у яких у словотвірному процесі, крім деривaційних засобів, бере участь наголос. Саме зміна акцентуації похідного слова порівняно з твірним (рухомість наголосу в межах словотвірної пари та деривaційних одиниць вищого рангу) супроводжує словотвірний акт. У нашій науковій студії наголошується на важливості більш ґрунтовного вивчення цього явища, а також на необхідності приділяти йому належну увагу в лінгводидактичному процесі.

Ключові слова: *морфонологічна модель; словотвірний тип; словотвірний формант; альтернація; інтерференція; акцентуація; рухомість наголосу.*

У лінгвістичній літературі часто використовують недиференційовано терміни «словотвірний тип» і «морфонологічна модель». Термін словотвірна модель використовують для позначення морфонологічних різновидів того самого словотвірного типу. Слова того самого словотвірного типу (СТ) можуть утворюватися з різними морфонологічними особливостями, тобто за різними морфонологічними моделями, наприклад: *миколаївський, ялтинський* (інтерфіксація), *запорізький* (чергування приголосних та аплікація). В одному словотвірному типі можуть поєднуватися слова, побудовані за різними моделями.

При утворенні похідного слова часто відбувається взаємопристосування поєднуваних морфів. За законами української мови на межі морфем можливі не всі фонемні сполучення. Таким чином, термін «морфонологічна модель» доцільно вживати для позначення морфонологічних різновидів у середині того самого словотвірного типу, оскільки творення слів того самого словотвірного типу можуть супроводжувати різні морфонологічні особливості, а саме: альтернації, інтерфіксація, інтерференція, усічення, зміна акцентуації. Крім того, творення слів може й не супроводжуватися морфонологічними процесами; більше того, один СТ може об’єднувати слова, утворені за різними моделями: одним СТ таке об’єднання властиве, іншим – ні.

У науковій літературі морфонологічна модель визначається так: «Морфонологічна модель – це схема побудови слів однотипної структури, у яких у тій самій позиції відбувається певне морфонологічне явище. *Напр.: вухо → вуш-ний, вік → віч-ний, страх → страш-ний*» [1, с. 95]. Морфонологічна модель може бути притаманна як для одного СТ, так і для різних СТ.

Морфонологічні моделі характеризуються певними закономірностями, тобто підпорядковуються морфонологічним правилам. «Морфонологічне правило – це виведена із зіставлення ряду однотипних одиниць закономірність, якою регулюється поява певного морфологічного явища в певній морфонологічній позиції. Напр.: вокальні чергування в коренях слів у певній морфонологічній позиції (*нести – ніс – носити*)» [1, с. 95]. Чергування ***е//і*** відбувається при творенні форми минулого часу в новозакритому складі, зумовлене занепадом редукованих; чергування ***е//о*** відбувається в дієслівних коренях, що позначають різнотривалі дії (процеси), яке зумовлене давнім якісним чергуванням голосних *ĕ//*ŏ, що мало граматичне значення. Проте такі морфонологічні правила поширюються не лише на формотворення, а й на деривацію.

Проблема морфонологічної деривaційної моделі є малодослідженою в українському мовознавстві. Вона потребує належної уваги з боку вчених, зокрема класифікації типів морфонологічних моделей у сучасній українській мові. Усе це й зумовлює **актуальність** нашої праці.

Мета цієї студії полягає у визначенні особливостей морфонологічних моделей, наявних у сучасній українській деривaційній системі, спробі їхньої класифікації та систематизації.

Залежно від процесу, де відбуваються альтернації фонем, морфонологічні моделі можна поділити на деривaційні та формотвірні.

Морфонологічні моделі формотвірного типу – це такі схеми реалізації лексем певного граматичного класу у вигляді словоформ у межах словозмінної парадигми, у яких відповідно до морфонологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються альтернації, що виступають разом із флексією засобом вираження граматичного значення в цілому або його елементів.

Прикладом морфонологічної моделі формотвірного типу можуть бути словоформи дав. – місц. одн. жін. р.,

основи яких у початковій формі наз. одн. закінчуються на /г/, /к/, /х/, напр.: *доро**г**-а – доро**з**-і, (на) доро**з**-і*; *естети**к**-а – естети**ц**-і, (в) естети**ц**-і*; *свекру**х**-а – свекру**с**-і, (на) свекру**с**-і* (у підсумку маємо морфонеми */г:з'/, /к:ц'/, /х:с'/*), а також словоформи род. мн. жін. р. з історичними **/о/** та **/е/** в корені, у яких внаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції матеріально виражена флексія перетворилася на нульову і склад словоформи став закритим, а **/о/** перейшла в **/і/**, напр.: *г**о**р-а – г**і**р-Ø, бер**е**з-а – бер**і**з-Ø* (у підсумку маємо морфонеми **/о:і/, /е:і/**). Морфонологічні моделі формотвірного типу властиві словам (як похідним, так і непохідним) усіх повнозначних частин мови, в основах яких відбуваються історичні альтернації голосних і приголосних фонем, окрім прислівників, оскільки останні не мають морфологічних категорій і форм словозміни. Натомість похідні прислівники можуть утворювати морфонологічні моделі деривaційного типу.

Морфонологічні моделі деривaційного типу – це такі схеми реалізації процесу творення похідних слів у межах словотвірних пар, у яких відповідно до морфонологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються морфонологічні процеси, що утворюють разом зі словотвірним афіксом словотвірний формант.

В українській мові морфонологічних моделей деривaційного типу значно більше, ніж формотвірних, оскільки останні передбачають лише наявність альтернацій при творенні граматичних форм слова. Усі морфонологічні моделі деривaційного типу можна поділити на декілька різновидів: 1) альтернаційні, 2) інтерфіксальні, 3) інтерференційні (дифузні, аплікаційні), 4) усічені, 5) акцентно-деривaційні та 6) комбіновані.

У сучасній українській мові морфонологічні моделі деривaційного типу є достатньо різноманітними; найбільш поширеними та продуктивними є моделі, у яких спостерігаються альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації, напр.: /і:о/ (*ст**і**л → ст**о**л-ува́-ти-ся*), /о:и/ (*кр**о**в → кр**и**ва́вий*), /і:е:о/ (*ве́ч**і**р → веч**е**́ря, веч**о**рі́ти*), /г:ж/ (*кри́**г**-а → кри**ж**ани́й*), /с:ш/ (*но**с**и́-ти → но**ш**-Ø-а*) та ін.

Умовно таку морфонологічну модель можна представити у вигляді формули:

$$\text{ТО } a_1 + \text{СА} \rightarrow \text{ПО } a_2 \; /a_1{:}a_2/,$$

де ТО – твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), СА – словотвірний афікс, ПО – похідна основа, яка містить аломорф 2 (a_2), /a_1:a_2/ – морфонема.

Треба зауважити, що в цій формулі і ТО, і СА – це не будь-які, а фонологічно зумовлені, що передбачають внаслідок їхньої взаємодії альтернацію голосних або приголосних фонем.

У сучасній українській мові можна виділити морфонологічні моделі елементарного типу, в яких наявне одне морфонологічне явище, що супроводжує акт словотворення, і морфонологічні моделі *комбінованого типу*, в яких поєднуються два (рідше – три) морфонологічні явища.

До першого різновиду морфонологічних моделей належить, наприклад, відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на задньоязиковий, утворені за допомогою словотвірного форманта ***-н-*** з нерухомим (у процесі словотворення!) наголосом на корені: *доро́г-а → доро́ж-**н**-ій, ві́к → ві́ч-**н**-ий* та ін. (на виході маємо морфонеми */г:ж/, /к:ч/*).

До другого різновиду можна віднести відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на **г, ж, з** / **х, ш, с** / **к, ч, ц**, утворені за допомогою форманта ***-ськ-***: тут альтернації приголосних фонем поєднуються з усіченням твірної основи (у похідному слові – усічений корінь), а також можуть комбінуватися зі зміною акцентуації похідного слова, напр.: *ту́р**о**к → туре́-**ц**ьк-ий, това́ри**ш** → товари-**с**ьк-ий,* але: *Пра́г-а → пра́-**з**ьк-ий* тощо (на виході маємо морфонеми */к:ц'/, /ш:с'/, /г:з'/*).

1. **Альтернаційні морфонологічні моделі** – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли деривaційний процес супроводжується чергуванням голосних / приголосних фонем на морфемному шві або в середині морфеми. Ці чергування можуть мати як історичний, так і фонетичний (живий) характер. Словотвірний формант у такому разі становить не лише афікс з деривaційним значенням, але й відповідна морфонема, напр.: *дру́**г**-Ø → дру́**ж**-**н**-ий, доро́**г**-а → доро́**ж**-**н**-ий, ува́**г**-а → ува**ж**-**н**-ий*.

Схематичне позначення цієї морфонологічної моделі таке:

$$\text{ТО } a_1 + \text{СА} \rightarrow \text{ПО } a_2 \; /a_1{:}a_2/,$$

де ТО – твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), СА – словотвірний афікс, ПО – похідна основа, яка містить аломорф 2 (a_2), /a_1:a_2/ – морфонема.

Серед морфонологічних альтернаційних моделей можна виділити продуктивні й непродуктивні. Це залежить від продуктивності чергування, яке утворює відповідну морфонему. Такою є більшість історичних чергувань, як-от: /і/:/о,е/ → /і:о/, /і:е/, де маркованим членом є голосні фонеми /о/, /е/; результати колишньої першої палаталізації, де маркованими членами відповідних морфонем є задньоязикові приголосні; більшість альтернацій, що є наслідками ранньопраслов'янських сполучень приголосних з постконсонантним *j, у яких маркованими членами виступають свистячі, губні, задньоязикові та проривні приголосні. Як зазначає О. А. Земська, «не всі представники морфонеми рівноправні. Про це свідчить та обставина, що не всі члени альтернаційного ряду можуть посідати будь-які граматичні позиції» [5, с. 169]. На нашу думку, головним членом морфонеми, що є результатом історичних альтернацій у системі вокалізму або консонантизму, буде той, що є етимологічним (історичним). Наприклад, у морфонемах /і:о/, /і:е/ маркованими (головними) членами є фонеми /о/, /е/, оскільки виникнення /і/ стало результатом фонетичних трансформацій. Як слушно зауважує М. В. Панов, «про нерівноправність морфонеми свідчить ще та обставина, що виявляється в умовах послаблення мовної норми, – заміна утворень з чергуваннями, що вимагаються нормами, іншими утвореннями [4, с. 18–19]. Таким чином, спрямованість чергування в сучасній українській мові визначається маркованим членом морфонеми, а, відповідно, у морфонологічних моделях альтернаційного типу твірне слово буде містити головний елемент морфонеми, а похідне – вторинний, що виник внаслідок давніх фонетичних процесів. Усе сказане стосується лише тих

альтернаційних типів морфонологічних моделей, в основі яких лежать саме історичні чергування фонем.

2. **Інтерфіксальні морфонологічні моделі** – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли деривaційний процес супроводжується появою в похідному слові асемантичного елемента у функції звукової прокладки між твірною основою і деривaційним афіксом, напр.: *шосе́ → шосе́-**й**-**н**-ий, реле́ → реле́-**й**-**н**-ий, купе́ → купе́-**й**-**н**-ий*.

Умовно цю морфонологічну модель можна позначити так:

$$ТО + СА \rightarrow ПО: ТО + І + СА,$$

де ТО – твірна основа, СА – словотвірний афікс, ПО – похідна основа, що складається з твірної основи (ТО) та словотвірного афікса (СА), які поєднує інтерфікс (І).

На думку О. А. Земської (яка, до речі, ввела до наукового обігу термін «інтерфікс»), інтерфіксація не є способом словотвору, а є одним із морфонологічних засобів, використовуваних для поєднання морфів у слові, яка за своєю функцією, аналогічна чергуванню [3, с. 113–137]. Інтерфікси – це асемантичні елементи, які полегшують умови сполучуваності словотвірних афіксів з твірними основами та сприяють розширенню словотвірної бази, залучаючи до процесу словотворення слова, основи яких мають на виході сполучення фонем, що утруднюють приєднання суфіксів або дуже обмежують їхні сполучувальні можливості [6, с. 39]. У зв'язку з тим, що інтерфікси позбавлені значення, їх не можна ототожнювати з іншими афіксами (чи то суфіксами, чи то префіксами), тому що це призведе до нівеляції морфеми як елемента слова, що характеризується елементарним, далі не подільним значення, що повністю реалізується лише в його складі. Наприклад, в українській мові визначають як вторинний (похідний, складний) суфікс віддієслівних прикметників ***-альн-***: ***зварювa**-ти → зварюв-**альн**-ий*, ***уточнювa**-ти → уточнюв-**альн**-ий* і т. п. При дотриманні правил словотвірного аналізу тут же знаходимо низку невідповідностей: по-перше, твірною основою для похідних є *зварювa-* та *утчонювa-*, що містять суфікс основи інфінітива ***-ува-***, який має бути відтворений у похідному слові; по-друге, прикметники цього словотвірного типу утворюються за допомогою суфікса ***-н-***; по-третє, саме цей суфікс виражає словотвірне значення похідного слова. Таким чином, похідні віддієслівні прикметники утворені за допомогою суфікса **-н-**, деривaційний процес супроводжується інтерфіксацією (***-л'-***, що з'являється на межі суфікса твірної основи з кінцевим голосним і суфікса похідного слова, що починається приголосним). Ми поділяємо точку зору О. А. Земської, яка вважає, що «розглядати інтерфікс як частину суфікса – значить не вповні адекватно відображати його роль у складі слова. Порівнюючи численні т. зв. «похідні суфікси», легко помітити, що багато з них містять спільну повторювану частину… Таким чином, виділення похідних суфіксів, тотожних за значенням простим, не тільки суперечливо, але й недоцільно. За такого опису різко зростає кількість суфіксів (або їхніх варіантів), що дуже ускладнює опис словотворення [5, с. 181]».

У сучасній українській мові основними функціями інтерфіксів є сполучення основи і суфікса та сполучення двох основ складного слова.

Інтерфікси на межі основи й суфікса використовуються та утворюють відповідні морфонологічні моделі:

– після основи, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, що починається з голосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонеми (переважно в словах іншомовного походження) ***-т-, -н-, -л-*** напр.: *арго → арго-**т**-изм, Чилі → чилі-**н**-ізм, суди-ти → суди-**л**-ище*;

– після основ, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, що починається з приголосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонеми ***-j-, -ш-***: *реле → реле-**й**-ний → реле-**й**-ник, Сомалі → сомалі-**й**-ський → сомалі-**j**-ець, кіно → кіно-**ш**-ник, КДБ → кадебе-**ш**-ник*;

– після основ, що закінчуються на дві або три приголосні фонеми, перед суфіксом, який починається на приголосну, вживаються двофонемні інтерфікси ***-ин-, -ан-, -ів-/-ов-***, у яких початковою є голосна фонема: *Караганда → караганд-**ин**-ський, Америка → америк-**ан**-ський, Златоуст → златоуст-**ів**-ський, Орел → орл-**ов**-ський.*

Інтерфіксаційні морфонологічні моделі відрізняються від альтернаційних тим, що останні являють собою явище регулярне і передбачуване, яке виявляється в строго визначених позиціях та в морфемах певної будови. Так, ми завжди можемо передбачити, що якщо основа твірного іменника закінчується на задньоязиковий приголосний, то похідний іменник зі зменшено-пестливим значенням (тобто з суфіксом ***-к-***) буде мати альтернації /к/:/ч/, /х/:/ш/, /г/:/ж/: *рук-а → руч-**к**-а, мух-а → муш-**к**-а, ног-а → ніж-**к**-а*. Натомість інтерфіксація не завжди визначається морфонологічними позиціями: це типове, але не завжди регулярне явище. Наприклад, при творенні від прикметників від іменникових основ за допомогою суфікса ***-ськ-*** можуть утворюватися як за допомогою інтерфікса, так і без нього: *Ялт-а → ялт-ин-ський, Чит-а → чит-ин-ськ-ий*, але: *Сміл-а → сміль-ськ-ий, Тул-а → туль-ськ-ий* (а не *смілинський, тулинський*). Крім того, інтерфіксація відбувається за аналогією та допускає часто, але не завжди вибір з декількох інтерфіксів, тоді як за альтернації це неможливо.

3. **Інтерференційні (дифузні, аплікаційні) морфонологічні моделі** – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли деривaційний процес супроводжується накладанням початкових (-ої) фонем (-и) словотвірного афікса у складі похідного слова на тотожну (-і) кінцеву (-і) фонему (-и) твірної основи. У таких моделях відбувається пристосування твірних основ і словотвірних засобів, а словотвірний формант ускладнюється аплікаційним засобом, напр.: *Дон-е́-**цьк**-Ø + **-цьк**(ий) → дон-е́-**цьк-цьк**-ий → дон-е́-**цьк**-ий, Арх-а́нгель-**ськ**-Ø + **-ськ**(ий) → арх-а́нгель-**ськ-ськ**-ий → арх-а́нгель-**ськ**-ий, Луг-а́н-**ськ**-Ø + **-ськ**(ий) → луг-а́н-**ськ-ськ**-ий → луг-а́н-**ськ**-ий*.

Ця модель має таку формулу:

$$ТО\ b_1 + b_1\ СА \rightarrow ПО: ТО + 2b_1\ (СА) \rightarrow$$
$$ПО: ТО_i + СА\ (b_1),$$

де ТО – твірна основа, що містить морфему або фонему (фонемне сполучення) (b_1), СА – словотвірний афікс, тотожний фіналі твірної основи (b_1), ПО – похідна основа, яка містить твірну основу (ТО) та два тотожних елементи ($2b_1$), один з яких зазнає інтерференції ($ТО_i$), перетворюючись на словотвірний афікс.

Інтерференція морфем відбувається при творенні всіх повнозначних частин мови – іменників, прикметників, дієслів, прислівників, напр.: *вишн-я* + ***-няк-*** → *виш(**н**)няк* → *виш-няк* (пор.: *лоз-а* + ***-няк-*** → *лоз-няк*); *Донецьк* + ***-цьк-*** → *доне(**цьк**)цький* → *донецький* (пор.: *козак* + ***-цьк-*** → *козацьк-ий*); *грузн-ий* + ***-ну-*** → *груз(н)нути* → *грузнути* (пор.: *сух-ий* + ***-ну-*** → *сохнути*) тощо. Проте найбільш продуктивними інтерференційними моделями в сучасній українській мові є ті, що характеризують творення похідних прикметників від географічних назв за допомогою суфікса ***-ськ-*** та його аломорфів.

За О. А. Земською, інтерференція морфем – це особливий різновид гаплології (тобто зникнення одного з двох однакових складів, які розташовані поруч у слові). Словотвірна гаплологія розглядається мовознавцями як один з видів пристосування морфів на межі морфем. Доцільність уведення спеціального терміна для називання цього явища диктується тим, що гаплологію прийнято розглядати як явище фонетичне. Накладання морфів – явище морфонологічне, що реалізується за певних морфонологічних умов – на морфемному шві. Крім того, накладання морфів може стосуватися не лише складів [5, с. 183–184].

4. **Усічені морфонологічні моделі** – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли деривaційний процес супроводжується кількісним зменшенням фонемного складу твірної основи в похідному слові. Найчастіше усічені морфонологічні моделі трапляються при афіксації, рідше – при складанні, напр.: *весел-**и́**-ти* → *весел-**(и)**-**у́н**-Ø* → *весел-**у́н**-Ø*, *стриб-**а́**-ти* → *стриб-**(а)**-**у́н**-Ø* → *стриб-**у́н**-Ø*, *чакл-**ува́**-ти* → *чакл-**(ува)**-**у́н**-Ø* → *чакл-**ун**-Ø*.

Схематично це можна позначити так:

$$ТО_п + СА \rightarrow ПО: ТО_у + СА,$$

де ТО – повна твірна основа, СА – словотвірний афікс, ПО – похідна основа, яка містить усічену твірну основу ($ТО_у$) і словотвірний афікс.

При творенні слів на межі твірної основи і словотвірного форманта виникають фонемні сполучення, не притаманні українській мові або тому чи іншому словотвірному типові, не відповідають нормам дистрибуції фонем на морфемних швах. Це тягне за собою те, що кінець твірної основи усікається, тобто зникає одна якась фонема (голосна чи приголосна) або різноманітні фонемні сполучення.

Усічення, або елізія, відбувається у процесі словотвірного акту, внаслідок якого твірна основа неповністю репрезентується в похідному слові, а постає в скороченому вигляді, тобто складається з меншої кількості фонем, і, як правило, найчастіше відбувається при афіксації, напр.: ***земл-я*** → *під-**зем**-н-ий* (замість *під-зем(**ль**)ний*), ***актуальн**-ий* → ***актуал'**-ізува-ти* (замість *актуал(**ьн**)ізувати*), ***піаніно*** → ***піан**іст* (замість *піан(**іно**)іст*). Усічення спостерігається також у процесі творення складних слів, і йому, як правило, підлягає перша твірна основа, напр.: ***англійськ**-ий* + ***українськ**-ий* → ***англо**-український* (замість *англ(**ійськ**)о-український*).

Усічення формує морфонологічні моделі, що спостерігаються при творенні похідних слів:

а) від субстантивних основ:

– усікається кінцевий голосний основ не відмінюваних іменників: *кенгур**у*** + ***-ен-*** → *кенгур-ен-я*, *резюм**е*** + ***-ува-*** → *резюмувати*;

– усікається кінцевий суфікс або субморф відмінюваного слова: *кач**к**-а* + ***-ен-*** → *кач-ен-я*, *вульгар**н**-ий* + ***-изм-*** → *вульгар-изм*;

б) від ад'єктивних основ усікається, як правило, кінцевий суфікс: *солод**к**-ий* + ***-ощ-*** → *солод-ощ-і*, *зарубіжн**а** література* + ***-к-*** → *зарубіж-к-а*.

в) від дієслів усікається суфікс (тематичний голосний) дієслівної основи: *чакл**ува**-ти* + ***-ун-*** → *чакл-ун*; *стриб**а**-ти* + ***-ун-*** → *стриб-ун* та ін.

5. Зміна акцентуації – це морфонологічне явище, що полягає в переміщенні наголосу в процесі словотворення, а саме його переміщення з однієї морфеми твірного слова на іншу морфему похідного слова, напр.: ***доб**рий* → *доброт**а́***, ***чис**тий* → *чистот**а́*** (R → F); *молод**и́**й* → ***мо́лод**ість***, *стар**и́**й* → ***стар**ість*** (F → R); ***слу́х**ати* → *слух**а́**ч***, ***дій**ати* → *дій**а́**ч*** (R → S); *пере**ка́**зувати* → ***пере́**каз***, *пересп**і́**вувати* → ***пере́**спів*** (R → P); *нов**и́**й* → ***за́**ново***, *молод**и́**й* → ***за́**молоду*** (F → P) та багато ін. Зміна акцентуації може виступати як самостійний засіб, що супроводжує акт словотворення, так і допоміжний, який виступає з іншим морфонологічним засобом (альтернацією, інтерфіксацією, інтерференцією, усіченням), напр.: ***кри́**га* → *крижан**и́**й*** (/г:ж/ + R → F : альтернація + зміна акцентуації), ***Аме́рик**а* → *америк**а́**нський*** (***-ан-*** + F → I : інтерфіксація + зміна акцентуації), ***ви́шня*** → *вишн**я́**к*** (***-н-*** ≈ ***-няк-*** + R → S : інтерференція + зміна акцентуації), *земл**я́*** → ***під**зе́**мний*** (*зем(**л**)* + F → R : усічення + зміна акцентуації). Зміна акцентуації як морфонологічне явище притаманна всім повнозначним частинам мови – іменникам, прикметникам, дієсловам, прислівникам.

Таким чином, здатність українського наголосу до рухомості дає підстави використовувати його як словотвірний засіб. У зв'язку з цим не можна повністю погодитися з думкою проф. О. М. Тихонова, що «наголос не є самостійним словотвірним засобом. Він зазвичай виступає лише як один із компонентів форманта, входить до формальної характеристики словотвірного типу» [6, с. 103]. У більшості випадків так і є, але наголос може виступати як самостійний формант, становлячи таким чином окремий різновид деривації (способу словотворення), напр.: *а́тлас – атла́с*, *біли́зна – білизна́*, *прикла́д – прикла́д* тощо [2, с. 12–22; 1, с. 22].

Словотвірне переміщення наголосу спостерігається не в усіх утвореннях, що належать до одного словотвірного типу, воно може охоплювати лише частину похідних слів, в інших похідних наголос є нерухомим щодо твірного слова, ***доб**рий* → *доброт**а́***, ***чис**тий* → *чистот**а́*** (R → F), але ***щед**рий* → *щедр**о́**та*** (R → S) і *нім**и́**й* → *нім**о́**та*** (F → S). У зв'язку із викладеним є всі підстави говорити про морфонологічні моделі акцентно-деривaційного типу.

Акцентно-деривaційні морфонологічні моделі – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли деривaційний процес супроводжується зміною акцентуації похідного слова порівняно з твірним. Таким чином, словотвірний формант у моделях цього типу становить словотвірний афікс і рухомий наголос, але при цьому враховується не лише твірна й похідна основи, а все твірне й похідне слова́ з флексіями. Акцентно-деривaційні моделі властиві всім похідним повнозначним словам, напр.:

*газе́т-а → газет-**я́р**-Ø, пі́сн-я → пісн-**я́р**-Ø, шко́л-а → школ-**я́р**-Ø;*

ŔF + S → RŚF, де ŔF – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (Ŕ) та флексії (F), S – словотвірний суфікс, RŚF, де Ś – наголошений суфікс похідного слова.

*ті́нь-Ø → тінь-**ов**-**и́й**, ну́ль-Ø → нуль-**ов**-и́й, ді́й-а → дій-**ов**-и́й;*

ŔF$_Ø$ + S → RSF́, де ŔF$_Ø$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (Ŕ) та нульової флексії (F$_Ø$), S – словотвірний суфікс, RSF́ – морфемна структура похідного слова, де F́ – наголошена флексія похідного слова.

*п'я́ть-Ø → п'ят-**на́**-дцять-Ø, ші́сть-Ø → шість-**на́**-дцять-Ø, сі́м-Ø → сім-**на́**-дцять-Ø;*

ŔF$_Ø$ + I + Sd → RÍSdF, де ŔF$_Ø$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (Ŕ) та нульової флексії (F$_Ø$), I – інтерфікс, Sd – суфіксоїд, що разом з інтерфіксом утворюють словотвірний засіб, сформований внаслідок зрощення, RÍSdF – морфемна структура похідного слова, де Í – наголошений інтерфікс похідного слова.

*як-и́й → як-ий-**не́будь**, ч-и́й → ч-ий-**не́будь**, котр-и́й → котр-ий-**не́будь**;*

RF́ + Pf → RFPf́, де RF́ – морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії (F́), Pf – словотвірний постфікс, RFPf́ – морфемна структура похідного слова, де Pf́ – наголошений постфікс похідного слова.

*чо́рн-ий → чорн-**і́**-ти, бі́л-ий → біл-**і́**-ти, жо́вт-ий → жовт-**і́**-ти;*

ŔF + S → RŚS, де ŔF$_Ø$ – морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня (Ŕ) та флексії (F), S – словотвірний суфікс, RŚS – морфемна структура похідного слова, де Ś – наголошений суфікс похідного слова, а S – суфікс інфінітива.

*нов-и́й → **за́**-нов-**о**, молод-и́й → **за́**-молод-**у**, світл-ий → **за́**-світл-**а**.*

RF́ + PS → PŔS, де RF́ – морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії (F́), PS – конфікс, що складається з префікса (P) і суфікса (S), а PŔS – морфемна структура похідного слова, де Ṕ – наголошений префікс.

6. **Комбіновані морфонологічні моделі** – це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли деривaційний процес супроводжується кількома з п'ятьох вищезазначених процесів. Під час словотворення найчастіше переважають комбіновані словотвірні моделі. Найчастіше під час словотворення спостерігається комбінація 1) альтернаційної та акцентно-деривaційної, 2) альтернаційної та усіченої, 3) усіченої та акцентно-деривaційної моделей, напр.: 1) *ві́ск-Ø → во**щ**-а́н-и́й, пісо́к-Ø (пі**ск**-у) → пі**щ**-а́н-ий, до́**шк**-а → до**щ**-ан-и́й*; 2) *пта́**х**-Ø → пта́-**ств**-о, боягу́**з**-Ø → боягу́-**зтв**-о, тка́**ч**-Ø → тка́-**цтв**-о*; 3) *лібре́**то** → лібрето-**(о)**-и́**ст**-Ø → лібрето-**ист**-Ø, самб**о́** → самб-**(о)**-і́**ст**-Ø → самб-**і́ст**-Ø, карате́ → карат-**(е)**-и́**ст**-Ø → карат-**ист**-Ø*; *конкре́т-**н**-ий → конкрет-**(н)**-**изува́**-ти → конкрет-**изува́**-ти, прива́т-**н**-ий → приват-**(н)**-**изува́**-ти → приват-**изува́**-ти, актуа́ль-н-ий → актуал-**(н)**-**ізува́**-ти → актуал-**ізува́**-ти*. Формули цих моделей складаються з відповідних умовних позначень, згаданих вище.

Як бачимо, у сучасній українській мові можна виділити шість морфонологічних моделей, п'ять з яких є елементарного типу, а одна – комбінованого, при цьому слід зауважити що деривaційні процеси можуть не супроводжуватися морфонологічними видозмінами. У такому разі при морфемному словотворенні словотвірний формант дорівнює деривaційному афіксу.

Усі морфонологічні моделі поділяються на продуктивні й непродуктивні, що визначається специфікою відповідного засобу, який бере участь у словотвірному акті. Найбільш продуктивними є морфонологічні моделі комбінованого типу, а серед елементарних продуктивністю відзначаються акцентно-деривaційні, що, у свою чергу, зумовлено специфікою українського наголосу, а саме його різномісністю й рухомістю (тобто переміщенням у межах морфемної структури твірних та похідних слів).

Таким чином, морфонологічна модель – це узагальнений зразок словотвірної структури слова, який передбачає, що акт словотворення супроводжується одним або декількома морфонологічними явищами, найпоширенішим з яких є історичні альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації слова.

Перспективність нашого дослідження виявляється в тому, що визначені типи морфонологічних моделей потребують більш детального опису, зокрема мають бути з'ясовані особливості морфонологічних моделей, в основі яких лежать фонетичні чергування; більше уваги слід приділити специфіці акцентно-деривaційним моделям, тому що наголос відіграє дуже важливу роль у деривaційну процесі. Це, у свою чергу, дозволить уточнити особливості акцентних норм (для похідних слів) у сучасній українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – 260 с.
2. Винницький В. М. Про акцентуаційний спосіб словотворення / В. М. Винницький // Мовознавство, 2007. – № 3. – С. 12–22.
3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование : [учебное пособие] / Е. А. Земская. – М. : Наука, 1973 – 304 с.

4. Панов М. В. О грамматической форме / М. В. Панов // Учёные записки МГПИ им. В. П. Потёмкина. – М., 1959. – Т. 73. – Вып. 6. – С. 18–27.
5. Современный русский язык : [учебник] / В. А. Белошапкова, Е. А. Земская, И. Г. Милославский, М. В. Панов ; под. ред. проф. В. А. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1981. – 560 с.
6. Тихонов А. Н. Современный русский язык. Морфемика. Словообразование. Морфология : [учебное пособие] / А. Н. Тихонов. – М. : Цитадель-трейд, 2002. – 464 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

дав. – давальний відмінок
жін. р. – жіночий рід
місц. – місцевий відмінок
наз. – називний відмінок
одн. – однина
СТ – словотвірний тип

Пономаренко С. С., *Черноморский государственный университет им. Петра Могилы, г. Николаев, Украина*

МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В ДЕРИВАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена анализу морфонологических моделей в современном украинском языке, в ней проанализировано понятие морфонологической модели в научной и учебной литературе, установлено отличие между понятиями «морфонологическая модель» и «словообразовательный тип», а также доказано, что слова одного словообразовательного типа могут иметь разные морфонологические модели. Предлагается различать морфонологические модели формообразующего и деривационного типов; также предложена классификация моделей деривационного типа. Установлено, что самыми продуктивными морфонологическими моделями в словообразовательной системе являются альтернационные и акцентуационные. Особенное внимание уделено акцентно-деривационным моделям, в которых в словообразовательном процессе, корме деривационных средств, принимает участие ударение. Именно изменение акцентуации производного слова в сравнении с производящим (подвижность ударения в пределах словообразовательной пары и деривационных единиц высшего ранга) сопровождает словообразовательный акт. В нашей статье делается акцент на важности более подробного изучения этого явления, а также на необходимости уделять ему соответствующее внимание в лингводидактическом процессе.

Ключевые слова: *морфонологическая модель; словообразовательный тип; словообразовательный формант; альтернация; интерференция; акцентуация; подвижность ударения.*

Ponomarenko S. S., *Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine*

MORPHONOLOGIC MODELS IN THE DERIVATIONAL SYSTEM OF THE MODERN UKRAINIAN

Recently, there has been an increase of interest in the studies focusing on the morphonologic derivational model. However, little is yet known about this model in the Ukrainian linguistics. It deserves more investigations devoted to the classification of the morphonologic model's types in the modern Ukrainian linguistics. For this reason this paper presents a breakthrough study of the types of morphonologic derivational model. The purpose of this paper is to give peculiarities of the morphonologic model and to classify its types in the Ukrainian linguistics. According to the process where the alternations of the phoneme take place morphonologic models are divided into derivational and form-building. The present study analyzes six of such models, five of them are elementary and the last one is mixed. Moreover derivational process can be without morphonologic modifications. In this case, the derivational formant is equal to the derivational affix. This paper also focused on the productive and non-productive morphonologic models that are defined by the specific character of the corresponding means. The most productive are mixed morphonologic models. We advocate further research on the detail description for the types of the morphonologic models especially some of them which based on phonetic alternations. The accent and its role in the derivational process should be investigated too. It'll help to specify the accent rules for derivative words in the modern Ukrainian language.

Keywords: *morphonologic model; derivational type; derivational formant; alternation; interference; accentuation; the mobility of stress.*

© Пономаренко С. С., 2015 *Дата надходження статті до редколегії 31.03.2015*